मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास

भाग ८

बाजीरावांची वणवण कशी संपली?

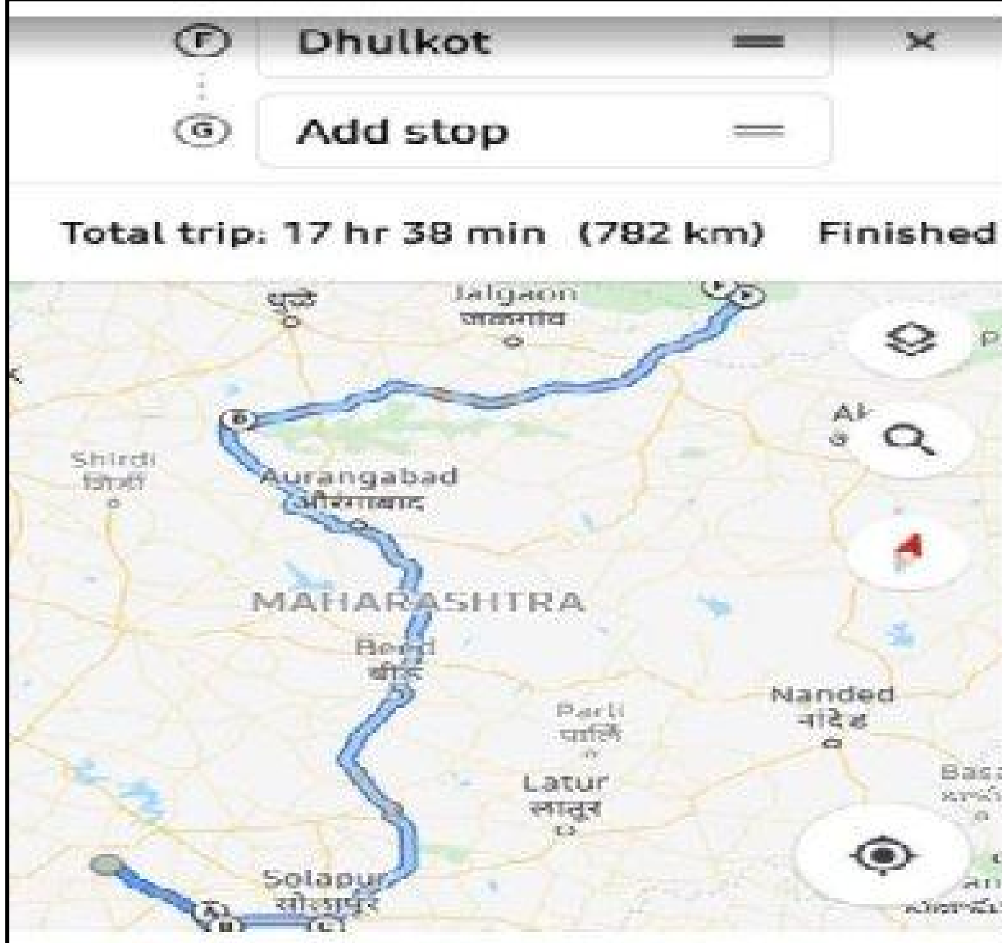
दुसऱ्या बाजीरावांची वणवण कशी संपली?

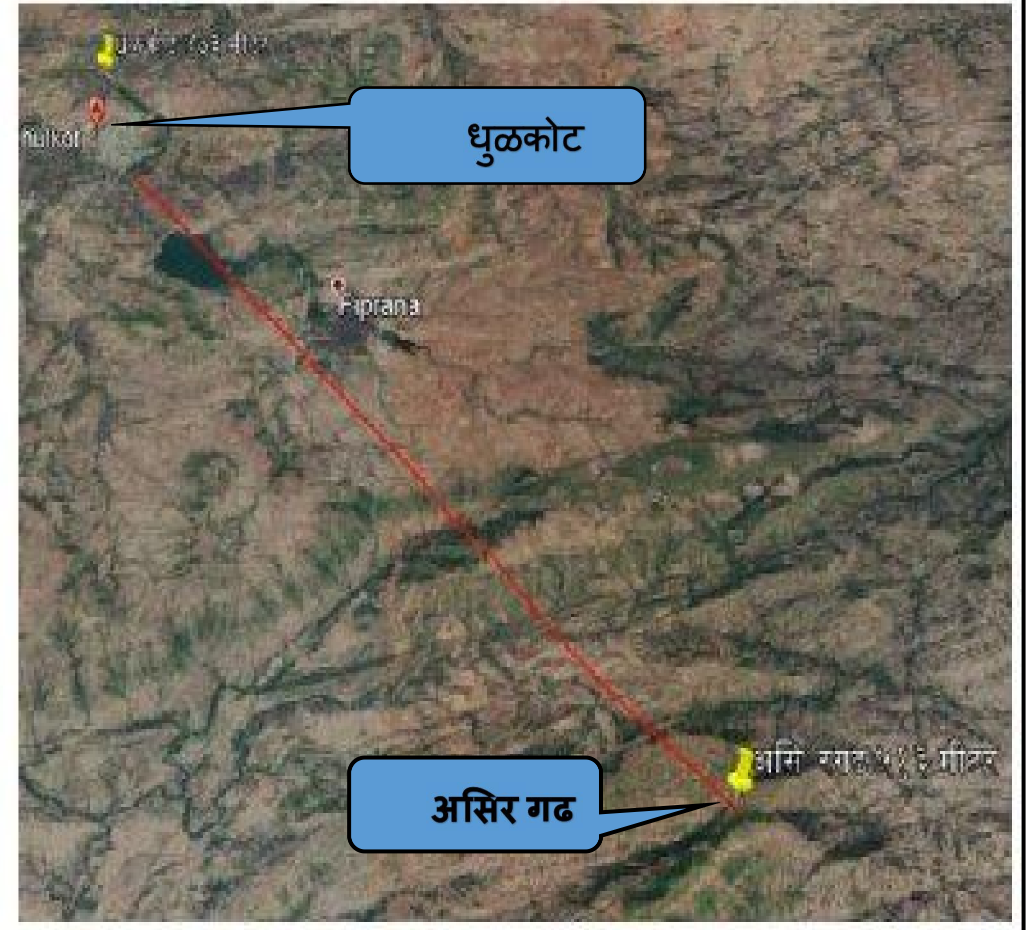
भाग ८

बाजीरावांना पकडण्यासाठी अष्टीच्या लढाईनंतर जे प्रयत्न झाले त्याचा शेवट धुलकोट येथे झाला. त्याचे वर्णन शि. म. परांजपे यांच्या ग्रंथात केलेले नाही. म्हणून या भागाला त्या मालेतील भाग न करता स्वतंत्र धागा दिला आहे.

याठिकाणी दिलेले लढायांचे वर्णन ज्या ग्रंथात नमूद आहे. त्यातील वेचक भागाचे वर्णन शि. म परांजपेंच्या लेखनातून झाले आहे.

धुळकोट कुठे आहे, शेवटी कशा घटना होत गेल्या. त्यांना कोंडीत पकडायला कसा सापळा लावला गेला, अरबांनी त्यांच्या तुंबुन राहिलेल्या पगाराकरता बंड केले. वगैरे रंजक कथन इंग्रजीचे मराठीत गूगल भाषांतराच्या सोईचा फायदा करून त्याला अधिक अर्थवाही करण्या इतपत संपादन करून सादर करत आहे.



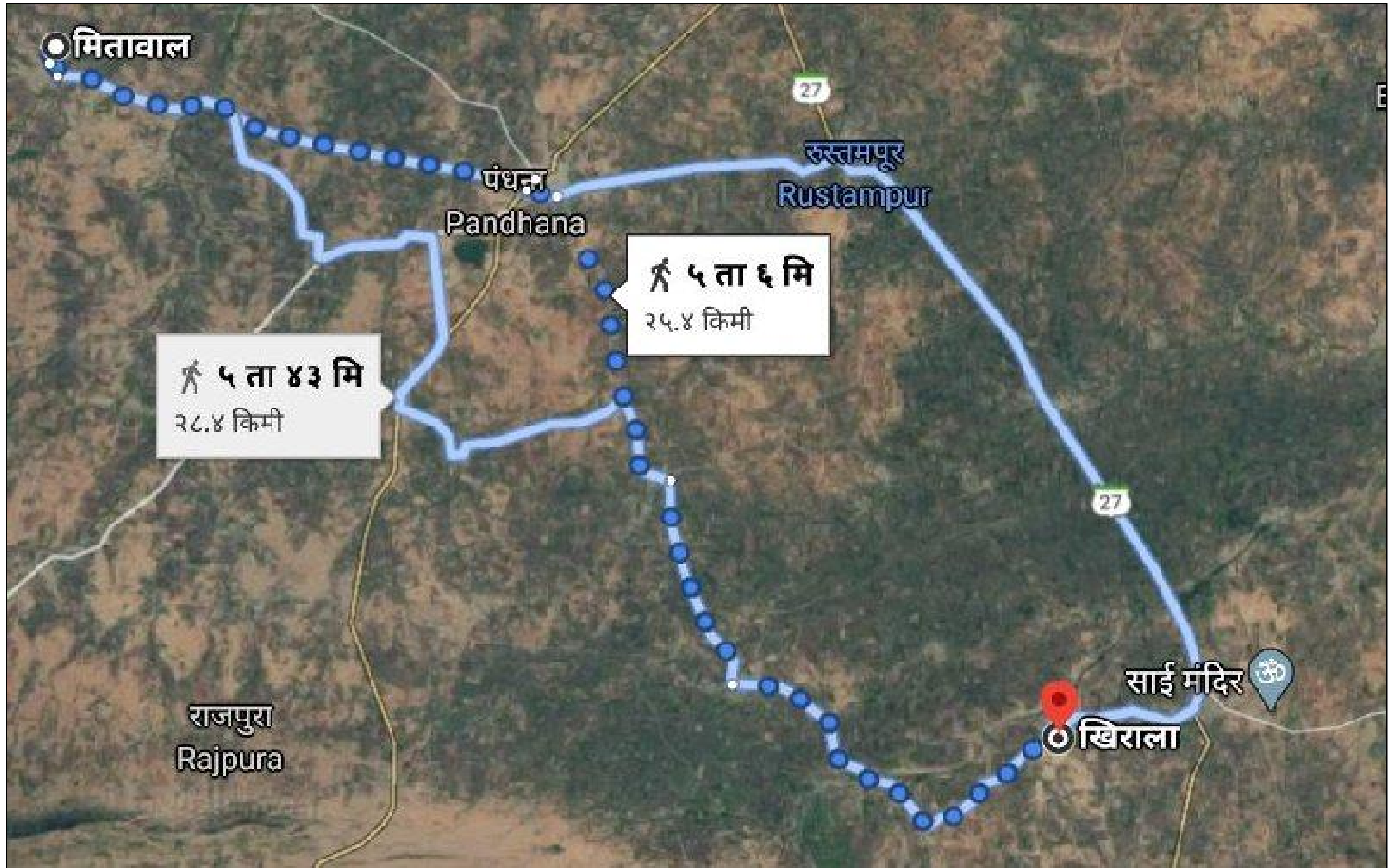


धुलकोट नेमके आहे कुठे? बऱ्हाणपुराजवळ (Boorhaunpoor) असी(शि)रगडापासून (Asseerghur) १५ किमीवर... बाजीरावसाहेब पंढरपूर २० फेब्रुवारी ते मे १८१८ अखेर नंतर साधारण ८शेपेक्षा जास्त दूरवर वणवण फिरत होते.

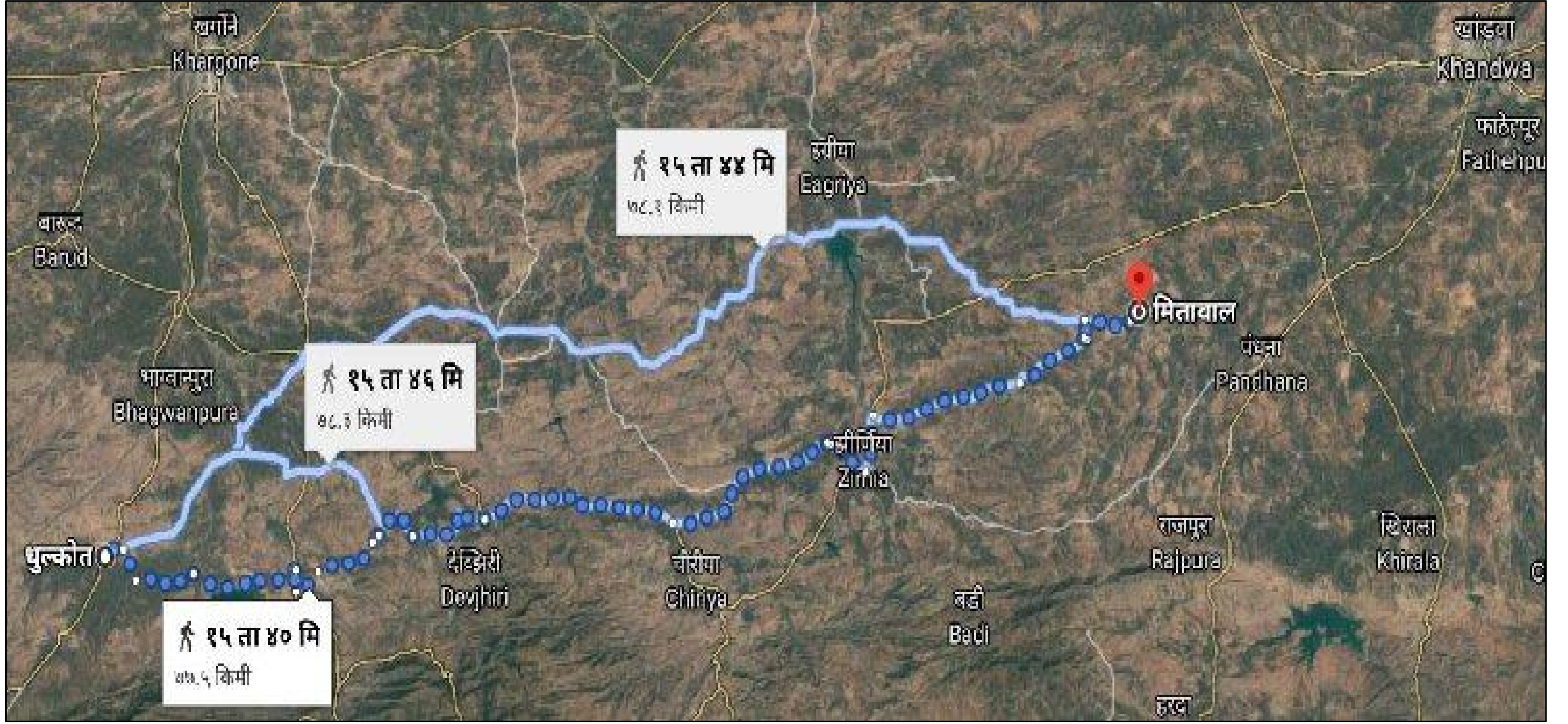
ही अशी परिस्थिती समजून घेण्यासाठी, धूलकोटच्या स्थानाचे, भौगोलिक प्रदेशाच्या टेकड्यांनी वेढलेल्या स्थलाकृतिचे वर्णन दिले पाहिजे. बाजीरावांचे मागील भागात अशीरगढ (६००शे मीटर उंच) ९ मैलावर होता; आणि त्या मार्गावर ब्रिगेडियर-जनरल डोव्हटनचा सैन्य तोफांच्या फक्त एक मोर्चा दूर होते, शत्रूला किल्ल्याच्या मध्यभागी घाटावरुन यायला, लांब आणि कठीण चढ होता. काही सैन्य गडाजवळ होते.

Mundleisur (मंडलेश्वर) च्या पाशी नर्मदा नदीच्या उजव्या अंगाला (ford - नदीपार करायच्या उथळ वाटा) रावेर आणि उजवीकडे चिखलद्रा ? (खलघाट?) असे पुर्वीपासूनचे मार्ग होते. त्यासर्व ठिकाणी इंग्रजांनी आपले सैन्याचे जाळे पसरले होते.

(सरदार) विंचूरकूरच्या वकीलने सांगितले की, त्याच्या मालकाच्या कुटुंबाने, (गेली)पाच पिढ्यांमध्ये पेशवाईची सेवा केली, सर्व प्रसंगी, निर्भयपणे ते बोलत गेले; परंतु आता, जेव्हा नशिबाने त्यांच्यावर अत्याचार होत होते तेव्हा केवळ मौनच नव्हे तर निर्भीड सल्ला देण्याची देखील जबाबदारी पार पाडत होते. ज्यांना काही दिवस सर जॉनच्या मुख्यालयात राहण्याची परवानगी मिळाली होती, त्यामुळे त्यांच्या मालकाची भीती व शंका कमी होऊ शकतील. पण २ जून रोजी रात्रीची शेवटची कृती म्हणजे बाजीरावांनी एजंटला काढून टाकले,


मितावाल
27
रुस्तमपूर
Rustampur
पंधना
Pandhana
५ ता ६ मि
२५.४ किमी
५ ता ४३ मि
२८.४ किमी
27
साई मंदिर
खिराला
राजपुरा
Rajpura

सर जॉन (मॅल्कम)नी ३ जून १८१८ तारखेला सकाळी, कीरी घाटाच्या (खिराला?)जवळ कूच केले, जेथे दोन दिवसांपूर्वी त्यांची भेट झाली होती, तिथे बाजीराव यांना स्वतःला शरण जाण्यासाठी आमंत्रित केले होते आणि पण बाजीराव तंबूच्या बाहेर आलेच नाहीत. त्याऐवजी, मुख्यांपैकी, त्याचे वकील आनंदराव तेथे आले आणि त्यांनी असा निरोप केला की त्याचे मालक आवश्यकतेनुसार यायला तयार आहेत; मात्र आणखी चोवीस तास घालवायचा (हवा) होता कारण हा (३ जून) एक दुर्दैवी दिवस होता. (वैतागलेल्या) सर जॉनने राग दर्शवून उत्तर दिले, "आपल्या स्वामीला सांगा आत्ता येण्यास अपयशी ठरल्यास हा सर्वात वाईट दिवस सिद्ध करेल," असे विश्वासघाती वर्तन कराल तर पकडलेले असतानाही शरण आला आहेत, असे आम्ही आपल्याला (वरवर) दाखवत आहोत. गव्हर्नर जनरल कडून मिळालेले आदेश असे असू शकतात, की त्यांनी बाजीराव यांना सेवेच्या अधीन (कैदेत) ठेवावे, यामुळे त्यांची कायमची बेआबरू होईल. स्वतःच्या सन्मान रक्षणासाठी स्वेच्छेने यावे. नाहीतर... "त्याला सांगा," सर जॉन म्हणाला, मला अशी कोणतीही आज्ञा (सध्या) नाही; आम्ही इतक्या सुविधा देणारी कलमे दिलेली कोणालाही मिळालेली नसतील. पण बाजीरावांनी या परिस्थितीचे गांभीर्य (न समजून) यातून (सुटका) उड्डाण करण्याचा प्रयत्न केला तर मोठ्या तनखा रकमेच्या वितरणापासून मुक्त केले जाईल.



मग त्याच दिवशी सकाळी अकरा वाजता तो आपल्या टेकड्यांमधून आला. बाजीराव यांनी मात्र जाहीर केले की त्र्यंबकजी डेंगळे यांचे इंग्रजांच्या रागाचे कारण स्वतःहून वेगळे आहे; आणि त्या सरदारावर माझा काहीच ताबा नव्हता..

बाजीराव यांना सर जॉन मॅल्कम यांनी (त्या आधी)औपचारिक स्वरूपात अटींचे पत्र पाठवले (होते), त्या

अटींची एक प्रत, चोवीस तासात मान्यतेची सही शिक्का सादर केले जाईल. असे ठरले होते. परंतु बाजीरावांना स्वत: साठी वर्षाकाठी आठ लाख रूपयांपेक्षा कमी (सुमारे शंभर हजार - १ लाख-पौंड) पेन्शन आणि त्यांच्या जुन्या एकनिष्ठ सरदारांना व नामवंत ब्राह्मण विप्रांना मुक्तहस्ते तनखा मिळावा. असे उदारपणे विचार करून मान्यता देण्यास भाग पाडले!

वकिलांचे चर्चेचे गुऱ्हाळ सायंकाळ पर्यंत चालू राहिले व शे्वटी करार मान्य झाला.

त्याआधी दोन दिवस निष्फळ वाटाघाटींमध्ये गमावल्यावर २९ मेला मराठ्यांच्या छावणीच्या जवळ पंधरा मैलांवर मिटावल (गूगलवर मितावाल) येथे बाजीराव ब्रिटीश सेनापतीला भेटायला राजी झाले. सर जॉन मॅल्कम, दहा मैलांवर मेटावळवर आपली (सैन्य) शक्ती सोडून एक लहान एस्कॉर्ट घेऊन पुढे जायला पाहिजे. हा प्रस्ताव अवास्तव होता, तरीही तो नाकारला गेला नाही;

बाजींरावांनी आपला खजिना असीरगडावर पाठविला होता; सर जॉन मॅल्कमला पुढे येण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी, जणू पूना येथे सत्तेच्या वैभवाची आठवण यावी असा एक दरबार त्या जंगली वातावरणात भरवला. एका जाड भरदार गादीवर स्वत: बाजीरावसाहेब एका छतखाली बसले. 'श्रीमंत बाजीरावांना अमूक हवे, तमूक मान्य करावे' असे तृतीय वचनी संबोधून बोलायला सुरवात केली. असले नकली उच्छृंखल प्रहसन सुमारे एक चतुर्थांश तास चालले. त्यानंतर ते सर जॉनबरोबर तंबूत निवृत्त झाले, सहजतेने व गोपनीयतेने त्याच्या भावी भविष्यातील महत्त्वाच्या विषयांवर चर्चा करण्यासाठी. ही

खासगी परिषद दोन तास चालली, त्या दरम्यान संभाषण मुख्यतः बाजीरावांच्या बाजूने त्यांच्या कटू दुर्दैवाचा विषय होता आणि सर जॉन मॅल्कम त्याचा एकुलता एक मित्र असल्यामुळे त्यांच्या बाजूने मध्यस्थी करतील अशी त्यांची आशा व्यक्त केली होती.

त्यांचे तेथे सुमारे चारशे घोडे आणि तीन हजार पायदळ होते. तेथे बाराशे अरब लोक होते. काही दिवसांनंतर दुर्गमार्गावर पहारेकरी ठेवण्यासाठी बंदी घातलेल्या काही टोळ्या परतल्याने ती संख्या दोन हजारांवर गेली. त्र्यंबकजी डेंगळे (डिंगलिया) यांनी पण अर्ज केला; परंतु आयुष्याशिवाय कोणतेही आश्वासन न मिळाल्याने त्याने आपल्यावर हल्ल्याची भीती वाटून तो आपल्या लोकांसह पळून गेला. राम-दीन, बडाभाई नावाने मान्यवर होळकर सरकारचा बंडखोर होता, तो आपल्या लोकांसह छावणीत सामील झाले, त्यामुळे बरेच सैन्यबल वाढले.

बोरहांपूर (बऱ्हानपूर) ते धुलकोट असा थेट पास सैनिकांनी परत जायला व्यवहार्य होता; आणि वाटाघाटीच्या समाप्तीच्या दिशेने ब्रिगेडियर जनरल डोव्ह्टन यांना असे सुचविण्यात आले होते की त्यांनी असीरगढ आणि बाजीरावांच्या धुळकोट किल्ल्यात प्रवेश करण्याच्या त्र्यंबकजी डेंगळे यांच्या छावणी दरम्यान मध्यस्थी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. डेंगळ्यानी इंग्रजांचे २ अधिकारी मारले होते. शिवाय अणखी काही चार्जेस लावले होते. त्याला असीरगडात पकडून कैद केले गेले.



एक हत्यारबंद अरब शिपाई.

(भडक माथ्याचे) अरब - अशांत शरीर - नेहमीच पगाराच्या पैशावर समाधानी नसत; आणि (जून १८१८ पर्यंत अशी)उदाहरणे त्यांच्या वाढत गेली. सिवनी येथे एक प्रकरण इतके पेटले की जेव्हा अरबी

लोकांनी बाजीरावाच्या तंबूला घेरले आणि मारायची धमकी दिली, जर त्यांच्या मागण्या आत्ताच्या आत्ता तिथल्यातिथे जागेवर पूर्ण झाल्या नाहीत तर, नर्मदा नदीच्या दहा मैलांच्या परिसरात ब्रिटीश सैन्याच्या रक्षणात असलेल्या पेशव्यांच्या सर्व लोकांचा त्वरित नाश होईल! अशा धमक्या मिळाल्या...अरबाचा मुख्य जमादार सैद फैझ घोड्यावरून आला अणि हटून बसला. आम्हाला जिवे न मारता सोडून द्यायची हमी द्या. बाचाबाची झाली. सैद फैझ आपल्या लोकांना घेऊन परतला पण काही बाकीचे अरब हटून बसले. काहींनी इंग्रजाच्या शिपायांवर गोळ्या झाडल्या २ जण जखमी झाले. परस्परात हाणामारी जास्त चिघळू देता प्रकरण सर मॅल्कम यांनी मधे पडून मिटवले. तिथे इंग्रजांकडून शाही परेडची सलामी देऊन बाजीरावाला मान दिला गेला.

१० जून नंतर ... दक्षिणेकडील महुवाच्या डोंगरावर सिमरोल खिंडीजवळून ते पोचले. बाजीराव यांना येथे (उत्तर) हिंदुस्तानला जाण्यापूर्वी एक महिना थांबण्याची परवानगी होती,

(पहिले बाजीराव रावेरला आजारी पडून निधन पावले त्याच ठिकाणाहून दुसरे बाजीराव नर्मदा ओलांडून महू वरून बिठूरला रवानगी झाली. १८५० सालापर्यंत आजन्म ते तिथेच राहिले)

...

लेखकाचे विचार धन...

ज्यांना गव्हर्नर-जनरल (हेस्टिंग्ज)तसेच सर जॉन (माल्कम)यांचे चारित्र्य माहित आहे आणि असे बरेच लोक आहेत ज्यांना हे ज्ञान मिळवण्याची अधिक चांगली संधी आहे, अशांना त्यांचे चारित्र समजण्यास अजिबात संकोच वाटणार नाही. एखाद्या व्यक्तीचे गुण सार्वजनिक चरित्रात अयोग्य परिस्थितीत, पूर्णपणे बुडलेले असू शकतात; कधी जिवाभावाच्या सन्मानाच्या भावनेने तर कधी चिथावणी देणारे आयुष्यातील प्रसंग ब्रिटीशांच्या नावावर जमा होतात.

कारण, निःसंशयपणे, सर जॉन मॅल्कम यांना त्यापैकी बऱ्याच भागांतील संदर्भांचे नाश (निराकरण) करण्याचा आणि उर्वरित भाग गाळण्यास शक्य होते. परंतु त्यांना मूळ (हिंदू) भारतीय लोकांमधील भूमिकेबद्दल त्यांना चांगलेच अवगत होते.

...शिस्त सैनिकांमधील अपरिहार्य आहे, यावर प्रश्न विचारला जाऊ शकत नाही; ती राखण्यासाठी पुरेशी क्षमता असलेल्या सैनिकी व्यवसायातील काही माणसे आहेत ज्यांनी (ती) सेवा पाहिली आहे आणि सैनिकांचे निरीक्षण केले आहे, (ज्यांचे अनुभव सांगतील की) मानवी मनाची नैसर्गिक ठेवण; शिक्षणातून समजून येणारे सर्व अधिकार आणि सुसंस्कृत समाजाच्या प्रभावांना आवश्यक असलेल्या गूणांना अधीन करणे (सैनिकी सेवेत घडते..) परंतु इतिहासाची पाने (अशी) उदाहरणे दाखवितात, बाजी पीशवाह (पेशव्यांसाठी वापरलेला शब्द) करिता अरबांनी केलेल्या बलिदानास (न ओळखून)अरब विद्रोहाच्या काळात राजकीय सोयीसाठी (बद)सल्ला (त्याच्या विश्वस्तांकडून) घेण्यात आला

होता; ...असा (ही) विचार केला जाऊ शकतो की, ब्रिटीश सरकारमधील कोणताही सार्वजनिक सेवक इतका (चारित्र्य) भ्रष्ट होऊ शकतो (का) की वचन दिलेली पेन्शन देण्यात (टाळाटाळ - evasion)करून त्याच्या विवेकबुद्धीला खालच्या पातळीवर नेऊन(वेश्या करुन) जी (वर्तणून) कदाचित लाजिरवाणी ठरेल (असे वागेल). अशा आचरणामुळे सरकारबद्दलचे त्याने चुकीचे आणि (तिटकारा येईल असे) मत (वर्तन) जर ते ज्ञात (झाले)असेल तर, इतर कोणत्याही देशापेक्षा जास्त, त्याच्या स्वत: च्या देशवासींना त्याचा तिरस्कार निर्माण होईल.

(any public servant of a British Government could be found so base and depraved as to prostitute his conscience for the promised pension, however embarrassing it might prove. Such conduct would discover his false and contemptible opinion of the Government he served; and, if known, expose him to the execration of his own countrymen, more than of any other nation.)

तळटीपेत लेखक लेफ्टनंट कर्नल व्हॅलेंटाईन ब्लेकर म्हणतात-

* तथापि, सामान्यत: (ज्याला) मॅकिव्हॅलियन (कुटिलनीतीत) असे म्हणतात. कि जी वाचकांना अनावश्यकपणे ब्रिटीश (लोकांचा) पात्राचा बचाव करणारी वाटेल, युरोपमधील नुकत्याच झालेल्या युद्धांच्या घटनांविषयीचे त्याचे प्रतिबिंब त्याला नैतिकतेच्या असभ्य तत्त्वांच्या बदल्यात बोलले जाते.,

(at the expense of the vulgar principles of morality) दुर्दैवाने असा एक निश्चित अर्थ सर जॉन मॅल्कम आणि बाजीरावांबाबत लावला जातो.

लेखक या ग्रंथाच्या ९व्या प्रकरणाची सांगता करताना क्षमा मागताना म्हणतात...

'लष्करी कामकाजाला सोडून मी (वरील) विचार स्वैरपणे मांडले कारण ते सांगणे गरजेचे आहे. आशा आहे की या उदाहरणातून लहरीपणा (कॅप्रिस), विसंगती आणि अंधश्रद्धेच्या आहारी न जाता सैन्याचा एक शक्तिशाली संघ कायम ठेवला जाऊ शकतो'.

....

MEMOIR

OF THE

OPERATIONS OF THE BRITISH ARMY

IN

INDIA,

DURING THE

MAHRATTA WAR OF 1817, 1818, & 1819.

ILLUSTRATED BY MAPS AND TOPOGRAPHICAL PLANS.

BY

LIEUT.-COLONEL VALENTINE BLACKER,

COMPANION OF THE MOST HONOURABLE ORDER OF THE BATH, AND

QUARTERMASTER-GENERAL OF THE ARMY OF FORT ST. GEORGE.

LONDON: